

راهکارهای آموزش ولایت‌پذیری به نوجوانان در مسجد^۱

رضا ابراهیمی‌نیا^۲

حسن نجفی^۳

عاطفه جوادزاده^۴

تاریخ پذیرش: ۹۹/۱/۳۰

تاریخ دریافت: ۹۸/۱۰/۲۶

چکیده

از جمله مباحثی که در تربیت دینی غیررسمی نیاز به بررسی‌های بسیار و دقیق دارد، ولایت‌پذیری و ایجاد آمادگی برای حکومت جهانی امام عصر عجل الله تعالی فرجه له و آموزش آن برای نوجوانان در مسجد است، لذا محققان با بهره‌گیری از روش تحقیق توصیفی - تحلیلی درصدد شدند تا راهکارهایی را برای این امر شناسایی و پیشنهاد کنند. راهکارهای معرفی شده که می‌توانند در فضای تربیتی مسجد و با استعانت از تربیت تبلیغی مورد استفاده کنشگران این عرصه قرار گیرند در دو بخش مقدماتی و زمینه‌ساز (ایجاد نگاه تربیتی، انسجام در برنامه‌ریزی، جوان‌گرایی در انتخاب عناصر تربیتی، گزینش عناصر تربیتی با توانمندی علمی) و اصلی (مخاطب‌شناسی، آگاهی بخشی و بصیرت‌دهی، محبت‌ورزی، تشویق به شرکت در نماز جماعت، مسئولیت‌دهی، الگودهی از سیره علما و شهداء، استفاده از تابلو نوشته‌ها، اجرای تئاتر، قصه-گویی، استفاده از عکس و فیلم، برگزاری مسابقات فرهنگی و کتاب‌خوانی، ایجاد شرایط لذت-بخش) قابل تبیین هستند.

واژگان کلیدی: عصر غیبت، تربیت دینی، تربیت دینی غیررسمی، اصالت مسجد، آموزش ولایت‌پذیری، نوجوانان.

۱. این پژوهش با حمایت مالی پژوهشکده باقرالعلوم علیه السلام انجام شده است.

۲. کارشناس ارشد تربیت دینی مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی علیه السلام قم، ایران (dizabad.89@gmail.com).

۳. دکتری مطالعات برنامه درسی دانشگاه علامه طباطبائی علیه السلام تهران، ایران (نویسنده مسئول) (hnajafih@yahoo.com).

۴. دانشجوی دکتری مدیریت آموزشی دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران جنوب، ایران (atefehjavadzadeh2018@gmail.com).

تربیت دینی شامل دو وجه رسمی و غیررسمی است که وجه رسمی آن فرایندی محدود به سیاست‌گذاری‌های حکومتی آموزش و پرورش بوده و از ساختاری مشخص و سلسله‌مراتبی منظم پیروی می‌کند و وجه غیررسمی آن نیز نامحدود بوده و شامل اقدامات تربیتی خانواده، نهادهای دینی (از جمله حوزه‌های علمیه، مساجد، کلیساها و معابد) و تشکل‌های مردم‌نهاد می‌شود که به گونه‌ای سازمان یافته اما خارج از نظام رسمی بر دانش، گرایش و رفتارهای دینی افراد تأثیر می‌گذارند. در اصل وجه غیررسمی تکمیل‌کننده وجه رسمی است (نجفی، ۱۳۹۶: ۶۲). یکی از نهادهای دینی مجری تربیت دینی غیررسمی مسجد است. در منابع و آموزه‌های اسلامی، مسجد خانه خدا در زمین (حر عاملی، ۱۴۱۴ق: ج ۳، ۵۱۷)، جایگاه نزول برکات و خیرات آسمانی (ابن بابویه قمی، ۱۴۱۳ق: ج ۱، ۷۷)، محل راز و نیاز، عشق و محبت، صفا و صمیمیت، ایثار و رحمت، تجلی بهشت در زمین و محل آرامش موحدان است. اسلام مسجد را پایه‌گذاری نمود تا افزون بر دعا و نیایش و عبادت، کانون تعلیم و تربیت و فعالیت‌های آموزشی و فرهنگی نیز باشد. از جمله مباحث تربیت دینی که می‌توان با توجه به ظرفیت‌های مسجد آن را آموزش داد، ولایت‌پذیری و تمرین آن در عصر غیبت حضرت مهدی علیه السلام است. در راستای اهمیت و ضرورت آموزش ولایت‌پذیری فروزان (۱۳۹۴) معتقد است که تجلی فیض الهی در خلقت و هدایت بشریت و نیز منشأ عروج و تکامل انسان‌ها «ولایت» است. از نظر او ساختمان رفیع نظام هستی و دین حیات بخش اسلام بر این بنیان مرصوص بنا نهاده شده و معرفت، گرایش و عمل به آن تنها راه نجات انسان‌ها از ضلالت و گمراهی است. طاهری (۱۳۹۴) هم بر آن است که با شکل‌گیری اولین جوامع بشری، یکی از پرسش‌هایی که همواره مورد گفت‌وگوی اندیشمندان دوره‌های مختلف تاریخ بوده است، پرسش از حق حاکمیت بر جامعه است. چگونگی پاسخ به این پرسش، موجب شکل‌گیری مختلفی از حکومت شده که در پی آن تمدن‌های متفاوتی در مناطق مختلف جهان شکل گرفته است. در تربیت دینی مورد نظر اسلام هدف غایی رساندن انسان به تعالی و تکامل همه‌جانبه است تا افزون بر این که انسان حوزه‌های دنیایی خویش را به بهترین شکل سامان بخشد، راه تعالی و رسیدن به قرب حق را طی نماید. لازمه دستیابی به این امر، تربیت صحیح انسان بر اساس تعالیم دینی و توسط اولیای الهی است. بر اساس اندیشه اسلامی، تنها خداوند متعال است که به دلیل برخورداری از ربوبیت تکوینی و تشریحی، دارای ولایت بوده و از این رو،

حق حاکمیت و تصرف در موجودات عالم و از آن جمله انسان را دارد. ولایت تشریحی خداوند در عالم از طریق انبیا و اولیای او محقق می‌گردد و تنها این نوع از ولایت و حاکمیت است که با هدف خلقت بشر سازگاری دارد. از این رو تنها در سایه چنین ولایتی است که انسان و پیرامون او، تکامل و تعالی می‌یابد. براساس این دیدگاه، ولیّ خداوند است که محور امور جامعه به شمار می‌آید و موجب شکل‌گیری مدنیت ولایتی می‌گردد. این مهم در دوران حضور، با محور قرار دادن ولیّ معصوم و در عصر غیبت با حاکمیت ولیّ فقیه دارای شرایط و محور قرار دادن وی، محقق می‌گردد. بنابراین در یک جامعه دینی دست‌یابی به تکامل و تعالی در صورتی عینیت خواهد یافت که ساختار سیاسی، فرهنگی، تربیتی و حقوقی در حوزه رفتارها اعم از رفتار گروه‌ها، نخبگان و سایر شهروندان، در امر تحقق نظام ولایتی مشارکت نموده و از دستورهای صادره از این منبع پیروی نمایند. با مشخص شدن وجوه تربیت دینی و شناخت جایگاه مسجد در وجه غیررسمی و تبیین ضرورت آموزش ولایت‌پذیری، مقاله حاضر می‌کوشد تا برخی از راهکارهای مقدماتی و اصلی مرتبط با مسجد و قابل اجرا برای نوجوانان اشاره نماید.

مفهوم ولایت‌پذیری

ولایت‌پذیری به لحاظ لغوی واژه‌ای است که از کلمه «ولی» گرفته شده است. در لغت عرب، «ولی» به معنای آمدن چیزی است در پی چیز دیگر، بی‌آن‌که فاصله‌ای در میان آن دو باشد که لازمه چنین توالی و ترتبی، قرب و نزدیکی آن دو به یکدیگر است. از این رو، این واژه با هیئت‌های مختلف (به فتح و کسر) در معانی «حُبّ و دوستی»، «نصرت و یاری»، «متابعت و پیروی» و «سرپرستی» استعمال شده که وجه مشترک همه این معانی همان قرب معنوی است. منظور از واژه «ولایت» در بحث امامت، آخرین معنای مذکور، یعنی «سرپرستی» است (جوادی آملی، ۱۳۹۵: ۱۲۲؛ به نقل از خارستانی و سیفی، ۱۳۹۳: ۸۷). پایگاه پرسمان دانشگاهیان (۱۳۸۷) اصطلاح ولایت‌پذیری را از زوایای مختلفی نظیر کلامی، عرفانی، اندیشه سیاسی تحلیل و بررسی کرده است. این پایگاه بر آن است که با مراجعه به آموزه‌های اسلامی می‌توان در تبیین معنا و مفهوم ولایت‌پذیری به صورت مختصر چنین گفت که؛ ولایت‌پذیری اطاعت و مسئولیت‌پذیری توأم با شناخت و محبت نسبت به اولیاء الهی است که تضمین‌کننده سعادت فردی و اجتماعی انسان در دنیا و آخرت است. در این پایگاه آمده است که یکی از نشانه‌های ایمان، تسلیم ولایت الهی شدن است که آن نیز بدون ولایت‌پذیری از

پیامبر اکرم ﷺ و معصومین علیهم السلام ناتمام و بی‌فایده است. اعتقادات شیعی مندرج در پایگاه حاکی از آن است که «ولایت کامل» چه به معنای سرپرستی امور دنیوی و اخروی و چه به معنای ولایت باطنی و تکوینی، منحصر به خداوند متعال، رسول خدا ﷺ و پیشوایان معصوم علیهم السلام است که مرتبه‌های ولایت بوده و همراه با عصمت و طهارت از هرگونه پلیدی و آلودگی است و مراتب پایین‌تر آن، ملازم با مرتبه‌ای از طهارت است که خداوند پیروان واقعی معصومان را نیز به مقاماتی نائل می‌گرداند که جانشین ولی و انسان کامل و خلیفه خلیفه‌الله تلقی می‌شوند که در اصطلاح ولایت فقیه نام دارند. از این منظر عشق به خدا، در گردن نهادن به فرمان پیامبر ﷺ جلوه‌گر می‌شود و در این باره حتی ائمه معصومین علیهم السلام مشارکت دارند:

﴿قُلْ إِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللَّهَ فَاتَّبِعُونِي يُحْبِبْكُمُ اللَّهُ وَيَغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾ (آل عمران: ۳۱)؛

ای پیامبر! به مردم بگو اگر خدا را دوست می‌دارید، از من پیروی کنید تا خدا شما را دوست بدارد.

بنابراین اطاعت از پیامبر چیزی جدا از اطاعت الهی نیست، زیرا ولایت، اطاعت و محبت پیامبر اکرم ﷺ و ائمه اطهار علیهم السلام در طول ولایت، اطاعت و محبت خدا قرار دارند: ﴿أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولَى الْأَمْرِ مِنْكُمْ﴾ (نساء: ۵۹) آیه مذکور گویای این معانی و حقایق است و تنها در سایه استجاب دعوت‌های خدا و پیامبر ﷺ نیل به زندگی معقول و حیات نورانی میسر می‌شود؛ ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اسْتَجِيبُوا لِلَّهِ وَلِلرَّسُولِ إِذَا دَعَاكُمْ لِمَا يُحْيِيكُمْ﴾ (انفال: ۲۴).

در ماجرای حضرت طالوت هم به ولایت‌پذیری اشاره شده است. ﴿فَلَمَّا فَصَلَ طَالُوتُ بِالْجُنُودِ قَالَ إِنَّ اللَّهَ مُبْتَلِيكُمْ بِنَهَرٍ فَمَنْ شَرِبَ مِنْهُ فَلَيْسَ مِنِّي وَمَنْ لَمْ يَطْعَمْهُ فَإِنَّهُ مِنِّي إِلَّا مَنْ اغْتَرَفَ غُرْفَةً بِيَدِهِ فَشَرِبُوا مِنْهُ إِلَّا قَلِيلًا مِنْهُمْ﴾ (بقره: ۲۴۹)؛ و هنگامی که طالوت با لشکریان رهسپار شد، گفت: در حقیقت خدا شما را به وسیله رودخانه‌ای آزمایش می‌کند و هر کس از آن بنوشد، پس از [پیروان] من نیست و کسی که از آن نخورد جز کسی که یک پیمانه را با دستش برگیرد پس به درستی که او از [پیروان] من است و جز اندکی از آنان، [همگی] از آن آب نوشیدند. در این آیه به این مطلب اشاره می‌شود که وقتی خدای متعال طالوت نبی علیهم السلام را بر مردم حاکم کرد برای مشخص شدن میزان ولایت‌پذیری سربازان، آنان را در معرض امتحانی سخت قرار داد و آن امتحان سخت این بود که برای جنگ با سربازان جالوت باید از یک رودخانه می‌گذشتند. لذا به دستور خداوند اعلام شد که سربازان نباید از این آب بنوشند و هر

کس بیش از یک مشت از این آب بخورد از ما نیست لذا بیشتر آنان در این امتحان سخت مردود شدند مگر عده خیلی که با پذیرش ولایت طالوت در عمل ثابت کردند که مؤمن واقعی هستند و در نهایت از این آزمایش سربلند بیرون آمدند. علاوه بر آیات متعدد قرآن که مبین ضرورت و اهمیت ولایت پذیری است، روایات متعددی نیز در این زمینه وجود دارد؛ به عنوان نمونه:

روزی مردی خدمت امیرالمؤمنین علیه السلام رسید و پرسید: «کمترین چیزی که انسان در پرتو آن جزو مؤمنان خواهد شد، چیست؟ و کمترین چیزی که با آن جزو کافران می شود کدام است؟» حضرت جواب داد: «کمترین چیزی که انسان به سبب آن در زمره گناهکاران درمی آید این است که ولایت ما را نپذیرد» آن مرد گفت: «یا امیرالمؤمنین! منظور از ما چه کسانی است؟» حضرت فرمود: «همان هایی که خداوند اطاعت شان را در ردیف اطاعت خود و پیامبر خود قرار داده است و فرمود: ﴿أَطِيعُوا اللَّهَ وَ أَطِيعُوا الرَّسُولَ وَ أُولَى الْأَمْرِ مِنْكُمْ﴾ آن مرد پرسید: «فدایت شوم! برایم روشن تر بیان کن» حضرت فرمود: «آنانی که رسول خدا در موارد مختلف و در خطبه روز آخرش آنها را یاد کرد و فرمود: من در میان شما دو چیز باارزش را به یادگار می گذارم. اگر دست به دامن آنها بزنید هرگز بعد از من گمراه نخواهید شد؛ کتاب خدا و خاندانم که از هم جدا نخواهند شد تا بر حوض کوثر بر من وارد شوند» (القندوزی، ۱۳۸۵ ق: ۱۱۷).

پذیرش ولایت ولی الهی، شرط قبولی سایر اعمال است؛ چنان که در روایتی از امام صادق علیه السلام آمده است:

خداوند اعمال نیکوی بندگان را نمی پذیرد، در صورتی که رهبری غیر الهی بر آنان فرمانروایی داشته باشد.

و هم چنین در حدیثی از امام رضا علیه السلام که به «سلسله الذهب» مشهور است، شرط ورود به حصن و حصار نفوذناپذیر «لا اله الا الله» پذیرش ولایت عنوان شده است. ولایت در زمان رسول خدا با پیامبر و در زمان حضرت ائمه با ائمه علیهم السلام تحقق یافت و در زمان غیبت امام معصوم علیه السلام با نایبان عام آن حضرت است که از سوی حجت الهی، حجت بر خلق باشند. در این مقام بیان این نکته لازم است که ولایت فقیه در طول ولایت امام معصوم علیه السلام قرار دارد به این معنا که در زمان غیبت امام معصوم علیه السلام، هم چنان ولایت ایشان برقرار است و ولی فقیه ولایت خود را از ناحیه امام معصوم علیه السلام گرفته و نائب و منصوب از ناحیه ایشان می باشد چنان که امام زمان علیه السلام می فرماید:

أَمَّا الْحَوَادِثُ الْوَأَقِعَةُ فَأَزْجِعُوا فِيهَا إِلَى رُؤَاةِ حَدِيثِنَا فَإِنَّهُمْ حُجَّتِي عَلَيْكُمْ وَأَنَا حُجَّتُهُ
اللَّهُ (حرعاملی، ۱۴۱۴ق: ج ۱۸، ۱۰۱).

و هم چنین روایت امام صادق علیه السلام که می فرماید:

مَنْ كَانَ مِنْكُمْ مِمَّنْ قَدْ رَوَى حَدِيثَنَا، وَنَظَرَ فِي حَالَاتِنَا وَحَرَامِنَا، وَعَرَفَ أَحْكَامَنَا،
فَلْيَرْضُوا بِهِ حَكْمًا؛ فَإِنِّي قَدْ جَعَلْتُهُ عَلَيْكُمْ حَاكِمًا، فَإِذَا حَكَمَ بِحُكْمِنَا فَلَمْ يَقْبَلْهُ مِنْهُ، فَإِنَّمَا
اسْتَخَفَّ بِحُكْمِ اللَّهِ وَعَالِيَتَا رَدًّا، وَالرَّادُّ عَلَيْنَا الرَّادُّ عَلَى اللَّهِ وَهُوَ عَلَى حَدِّ الشِّرْكِ بِاللَّهِ (كلینی،
۱۴۰۷ق: ج ۱، ۱۶۹)؛

باید به کسانی از شما (شیعیان) که حدیث و سخنان ما را روایت می کنند و در حلال و حرام ما به دقت می نگرند و احکام ما را به خوبی باز می شناسند (عالم عادل)، مراجعه کنند و او را به عنوان حاکم بپذیرند. من چنین کسی را بر شما حاکم قراردادم. پس هرگاه به حکم ما حکم کند و از او پذیرفته نشود، حکم خدا کوچک شمرده شده و بر ما رد شده است و آن که ما را رد کند، خدا را رد کرده است و چنین چیزی در حد شرک به خداوند است.

ولایت سیاسی و اجتماعی ولی فقیه در عصر غیبت در طول ولایت امام زمان علیه السلام است حتی گاه حضرت به طور مستقیم امور را به دست می گیرد و ولایت تکوینی حضرت هم به جای خود باقی است.

چرایی آموزش ولایت پذیری به نوجوانان

در روایت آمده است:

یاران حضرت، همه جوان هستند و افراد کهن سال و پیر، مانند سرمه در چشم و نمک در غذا اندک می باشند (نعمانی، ۱۳۹۷ق: ۳۱۶).

رهبر معظم انقلاب درباره امام زمان علیه السلام و زمان ظهور می فرماید:

ما باید خود را برای سربازی امام زمان علیه السلام آماده کنیم ... سربازی منجی بزرگی که می - خواهد با تمام مراکز قدرت و فساد بین المللی مبارزه کند، احتیاج به خودسازی و آگاهی و روشن بینی دارد... ما نباید فکر کنیم که چون امام زمان خواهد آمد و دنیا را پر از عدل و داد خواهد کرد، امروز وظیفه ای نداریم؛ نه، به عکس، ما امروز وظیفه داریم در آن جهت حرکت کنیم تا برای ظهور آن بزرگوار آماده شویم. سربازی امام زمان علیه السلام، کار آسانی نیست (بیانات مقام معظم رهبری، ۱۳۸۱/۰۷/۳۰).

یکی از مهم ترین شاخصه های منتظران، تقویت روحیه ولایت پذیری است که باید از دوره های مختلف رشدی از جمله نوجوانی زمینه این کار نهادینه شود تا در زمان ظهور آمادگی

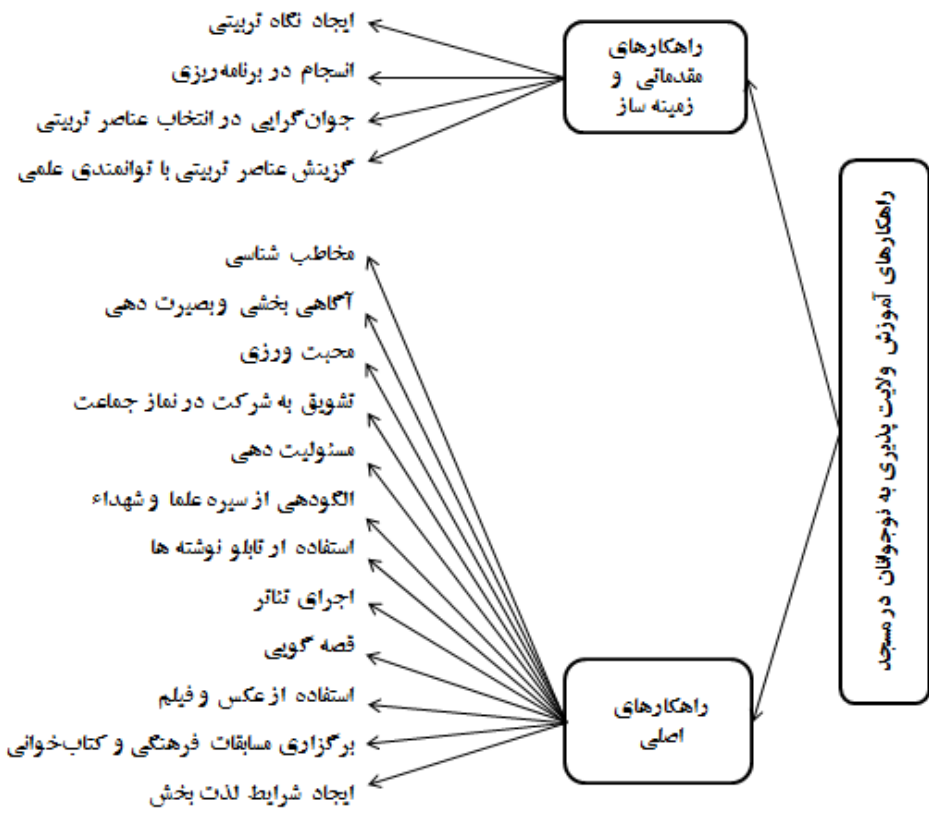
لازم برای اطاعت از امام و ولی خدا را به وجود بیاورد. یک فرد منتظر باید بداند که چه ویژگی‌ها و چه آمادگی‌هایی را باید کسب کند و این جاست که نوجوان منتظر باید ولایت‌پذیری را در خود تقویت کند. البته نباید فراموش کرد که همه این موارد در فرآیند تربیت مهدوی شکل می‌گیرد یعنی هم مربی و هم متربی این فاکتورها را مدنظر دارند.

در مورد ترجیح محققان مقاله حاضر از تمرکز بر دوره نوجوانی باید گفت که هرچند در مکتب اسلام برای تربیت، محدودیت سنی وجود ندارد و انسان از اولین لحظه زندگی تا دم مرگ دارای قابلیت تربیتی می‌باشد اما همه مراحل رشد و تکامل انسان دارای اهمیت یکسان نمی‌باشند و برخی دوران بر دوران دیگر مقدم داشته شده است. در این میان، دوران نوجوانی به دلیل ویژگی‌های خاص خود، از اهمیت ویژه‌ای در امر تربیت به خصوص تربیت ولایی برخوردار است. ویژگی‌هایی از قبیل دارا بودن ذهن فعال برای یادگیری، آمادگی برای پذیرش تربیت به جهت رقت و لطافت قلب (عدم قساوت قلب ناشی از گناه فراوان)، دارا بودن اراده و انگیزه و توانایی جسمی (فرامرسی بآبادی، ۱۳۹۲: ۷۵). بر اساس نتایج پژوهش لطف‌آبادی (۱۳۸۱) نیز افراد در دوره نوجوانی به لحاظ رشد تفکر انتزاعی برای روی آوردن به دین و فهم مفاهیم پیچیده دینی، آمادگی‌های مقدماتی احساسی و شناختی لازم را به دست می‌آورند. همچنین در پژوهش نوذری (۱۳۸۸) هم اشاره شده که انسان در دوره نوجوانی می‌تواند به فهمی معنادار از دین و مفاهیم دینی دست پیدا کند؛ زیرا در این دوره سنی است که فرد ظرفیت درک انتزاعی به دست می‌آورد، ابزار شناختی را برای تفکر در اختیار می‌گیرد، می‌تواند مفاهیم انتزاعی دینی را درک کند، بین آنها ارتباط برقرار سازد، درباره آنها تأمل کند و تصویری را برای ارتباط خود با آنها ترسیم کند. با در نظر گرفتن مطالب و مستندات پژوهشی مذکور اگر افراد در دوره نوجوانی ولایت‌مداری را آموزش ببینند و در عصر غیبت به تمرین آن مبادرت ورزند و خود را به ادبیات علمی و عقلانی این حوزه از تربیت دینی تجهیز نمایند، یقیناً می‌توانند دارای هویت پایدار ولایی شده و تصمیمات خود را با موفقیت بگیرند و تا آخر عمر ولایی زندگی کنند. زندگی ولایی که به تعبیر خارستانی و سیفی (۱۳۹۳) آثاری چون «دستیابی به ایمان حقیقی و راستین، تهذیب نفس، قبولی اعمال، شفاعت ائمه علیهم‌السلام، رستگاری و ورود به بهشت» را برایشان تضمین می‌کند.

راهکارهای آموزش ولایت‌پذیری به نوجوانان در مسجد

یکی از روحیات نوجوانان که نیاز به آموزش دارد روحیه ولایت‌پذیری است. چراکه در محیط‌هایی مثل خانه و خانواده، مدرسه، گروه‌های دوستی و... موقعیت‌هایی پیش می‌آید که نوجوان باید از شخص یا اشخاصی اطاعت کند و دستورات وی را بپذیرد و انجام دهد لذا اگر این روحیه در نوجوان اولاً شکل نگرفته باشد و یا تقویت نشده باشد، نمی‌تواند در این محیط‌ها وارد شود و در صورت ورود به علت نبود روحیه ولایت‌پذیری به زودی از طرف افراد دیگر طرد خواهد شد و این زمینه‌ای خواهد بود تا این فرد در موارد دیگر نیز از ولایت‌پذیری اجتناب کند. در این مقاله راهکارهای آموزش ولایت‌پذیری به نوجوانان در مسجد به دو دسته راهکارهای مقدماتی و زمینه‌ساز^۱ و راهکارهای اصلی^۲ تقسیم شده که در ادامه به توضیح هر یک پرداخته می‌شود:

۱. منظور راهکارهایی است که تنها به مثابه مقدمات لازم (و نه کافی) برای آموزش ولایت‌پذیری به نوجوانان در مسجد باید به کار گرفته شوند.
۲. منظور راهکارهایی است که در اصلی‌ترین فرایند آموزش مورد استفاده قرار می‌گیرند تا براساس آنها ولایت‌پذیری در سه حیطة «بینشی، گرایشی و کنشی» توسط نوجوانان یاد گرفته شود.

شکل ۱. راهکارهای آموزش ولایت‌پذیری به نوجوانان در مسجد

راهکارهای مقدماتی و زمینه‌ساز

۱. ایجاد نگاه تربیتی

به تعبیر امام علی علیه السلام مسجد محل تربیت است؛ ایشان در حکمت ۳۶۹ *نهج البلاغه* مسجدی را که در آن خبری از هدایت، تبلیغ و ترویج دین نباشد، مسجد خراب برشمرده است. امام جماعت، هیئت امناء،^۱ خدام و مادحان عناصر اصلی تربیتی هستند و باید انسانی که در مسجد

۱. در راستای ایجاد نگاه تربیتی بنائی (۱۳۹۰) پیشنهاد می‌کند که اعضای هیأت امنای مسجد به چهارگروه زیر تفکیک و طبقه‌بندی گردند:
 الف) هیأت تصمیم‌گیری و برنامه‌ریزی؛ که شامل افراد باتجربه، خوش‌فکر و تحصیل‌کرده بوده و مسئولیت اصلی تدوین برنامه‌های تربیتی مسجد با آنان می‌باشد.
 ب) هیأت اجرایی؛ که شامل منتخب نوجوانان و جوانان مؤمن، پرشور و انقلابی مسجد بوده و کلیه فعالیت‌های

حضور پیدا می‌کند را در همه ابعاد رشد دهند. نگاه تربیتی به دست‌اندرکاران مسجد این امکان را می‌دهد که بدانند مسجد محلی برای رشد و تعالی انسان‌هاست لذا اولویت و هم و غم خود را در تمهید مقدمات و برنامه‌ریزی بر تربیت همه‌جانبه مؤمنان و به ویژه نوجوانان قرار دهند و از انحصارطلبی عبادتی به دور باشند چرا که عبادت بدون اندیشه و پشتوانه معرفتی ناشی از تربیت اثر باطنی نخواهد داشت. اگر این نگاه بر مسجد حاکم شود می‌توان موضوعات مختلف هم چون تربیت ولایی را در پیش گرفت و به تشکیل جامعه ولایی امیدوارتر شد. البته نباید فراموش کرد که اهتمام جدی به نگاه تربیتی؛ می‌طلبد که امام جماعت و دیگر کارگزاران از نظر وقت و برنامه‌ریزی به اندازه کافی سرمایه‌گذاری کنند طبیعی است که حضور چند دقیقه‌ای در مسجد و تنها برای ادای نماز نمی‌تواند مسجد را در بعد تربیتی شکوفا کند.

۲. انسجام در برنامه‌ریزی

مؤمنان و نمازگزاران و مسئولان مسجد می‌توانند با انتخاب تعدادی از افراد متعهد و حتی -المقدور متخصص اقدام به طراحی تقویم تربیتی مسجد نموده و آموزش ولایت‌پذیری را به عنوان یکی از مهم‌ترین مباحث تربیت دینی عصر غیبت با صلابت و برنامه‌ریزی منسجم اداره کنند. نوجوانان به دلیل اشتغال به تحصیل در مدرسه که خود از نظم و قانون خاصی تبعیت می‌کند، به این امر (نظم) عادت و دقت لازم را دارند، به همین دلیل، صوری و ظاهری بودن اقدامات، به هم ریخته‌گی برنامه‌ها و نامنظم بودن آنها می‌تواند انگیزه آنان را کم کند. تأمین «فضاهای کالبدی»، «بودجه»، «تجهیزات و فناوری آموزشی» و «منابع انسانی آموزش‌دهنده» از جمله ضروری‌ترین امور در برنامه‌ریزی درون مسجد است که اگر دارای انسجام باشد می‌تواند از کیفیت آموزشی صیانت نموده و فاصله بین وضعیت موجود و مطلوب را کاهش دهد.

اجرائی، راهبردها و برنامه‌های تربیتی مسجد جهت اجرا و عملیاتی شدن از طریق آنان به اهل مسجد منتقل می‌گردد؛ و مسئولیت هماهنگی، تقسیم وظایف و... نیروهای داوطلب با آنان می‌باشد. (ج) هیأت نظارت و ارزیابی؛ که عمدتاً متشکل از افراد باتجربه، دارای سابقه و ریش سفیدان مسجد بوده و کار اصلی آنان، نظارت بر صحت اجرای برنامه‌های تربیتی و نگه داشتن سمت و سوی کارها در جهت اهداف تربیتی مسجد می‌باشد.

(د) هیأت خیریه؛ که شامل افراد خیر و متمکنین مالی بوده و مسئولیت اصلی آنان، تأمین مالی مسجد و تهیه منابع و تجهیزات مورد نیاز برای اجرای برنامه‌های تربیتی می‌باشد.

۳. جوان‌گرایی در انتخاب عناصر تربیتی

معمولاً نوجوانان از عناصر تربیتی و به ویژه ائمه جماعات جوان تأثیرپذیری بیشتری دارند و این به دلیل نزدیکی جهان احساسی و عاطفی آنهاست. در حال حاضر بیشتر ائمه جماعات و دیگر عناصر تربیتی مساجد افراد مسنی هستند که با دنیای پراز نشاط، هیجان و احساسی نوجوانان بیگانه‌اند، هرچند افرادی هم وجود دارند که در جذب نوجوانان توانایی زیادی دارند. اما نیاز است که در میان این عناصر تربیتی به جوان‌گرایی هم توجه گردد. نوجوانان امروزی چون نمی‌توانند با عناصر تربیتی بزرگ‌تر از خود، رابطه مطلوب و اثربخشی برقرار کنند و جواب پرسش‌های خود را از آنان بگیرند پس به ایجاد فاصله می‌اندیشند و از آنان می‌گریزند. مقام معظم رهبری در پیام خود به اجلاس سراسری نماز در خصوص جوان‌گرایی ائمه جماعات چنین می‌نویسند:

امامان محترم جماعت اگر خود بر اثر کهولت و غیره نمی‌توانند وظیفه رابطه و انس و راهنمایی را برای نمازگزاران به ویژه جوانان فراهم کنند، در کنار خود فضایی جوان و پرنشاط را به کار گیرند و آنان را در کار با خود شریک سازند (پیام به اجلاس سراسری نماز، ۱۳۸۰/۰۶/۱۵).

۴. گزینش عناصر تربیتی با توانمندی علمی

از عوامل زمینه‌سازی که در عصر غیبت می‌تواند هدایت نسل نوجوان به ولایت‌پذیری مؤثر باشد، توانایی و اندوخته‌های علمی عناصر تربیتی است، چرا که ممکن است؛ پرسش‌هایی از سوی نوجوانان در حوزه ولایت‌پذیری مطرح شود که پاسخگویی به آنها نیازمند آگاهی و دانش می‌باشد. در اصل شناخت علمی و آگاهی عناصر تربیتی، اعتماد و اطمینان را در نوجوانان تقویت می‌کند و زمینه ارتباط عاطفی و روانی با آنان را نیز فراهم می‌آورد. به این معنا که دانش کافی عناصر تربیتی موجب می‌شود تا نوجوانان برای پاسخگویی از مرجعیتی مطمئن برخوردار شوند. باید توجه کرد که رسیدن به سن تکلیف و نیز هویت‌یابی دینی، پرسش‌ها و شبهات زیادی در موضوع ولایت‌مداری دامن می‌زند. به همین جهت نباید از پرسشگری آنها خسته شد یا برآشفته بلکه باید توان پاسخگویی به پرسش‌ها و شبهات نوجوانان را افزایش داد زیرا ناتوانی از پاسخگویی به این پرسش‌ها و شبهات و دیگر کنجکاوی‌ها اعتماد نوجوانان را سلب می‌کند. پاسخ به پرسش‌ها و شبهات نوجوانان در موضوع ولایت‌مداری علاوه بر برخورداری از دانش گسترده، نیازمند آن است که کلام عناصر تربیتی در موضوع پرسش به گونه‌ای باشد که

نوجوانان را قانع کند و بعدها آنان را دچار تردید و شک نسازد. قرآن کریم در آیه ۷۰ سوره مبارکه احزاب^۱ سفارش می‌کند که در ارتباط خود با دیگران باید از گفتاری مستحکم و متین استفاده نمود (گروه پژوهش‌های کاربردی دفتر مطالعات و پژوهش‌های مرکز رسیدگی به امور مساجد، ۱۳۸۶: ۱۲۷-۱۲۶).

راهکارهای اصلی

۱. مخاطب‌شناسی

اولین گام در تربیت شناخت استعدادها، ویژگی‌ها، نیازها، تمایلات و دانش قبلی مخاطب است. در مورد راهکار مخاطب‌شناسی نوروزی و شریفی (۱۳۹۳) چنین می‌نویسند که گستره وجودی مخاطب برای مربی، شبیه يك منطقه عملیاتی برای فرماندهان نظامی است. همان گونه که فرمانده نظامی، اگر بدون شناخت منطقه، دست به عملیات بزند خطا کرده است و امکان دارد با خطرهای بزرگی مواجه شود، يك مربی نیز همین‌گونه است. در وجود مخاطبان نیز پستی و بلندی‌های روانی، موانع بزرگ و کوچک، و موقعیت‌های استراتژیک وجود دارد. اگر می‌خواهیم او را تسخیر کنیم باید به شناسایی او بپردازیم (کاویانی، ۱۳۸۷: ۱۱۵). رسول خدا ﷺ می‌فرماید:

أَفَةُ الْعِلْمِ التَّسْيَانُ وَإِضَاعَتُهُ أَنْ تُحَدِّثَ بِهِ غَيْرَ أَهْلِهِ (پاینده، ۱۳۸۲: ۱۵۶):

آفت علم فراموشی است، و تباه کردنش به نقل آن است برای نااهلش. وقتی مربی مخاطب را به طور دقیق و عمیق شناسد و بخواهد او را تربیت کند در مخاطب تأثیر نمی‌گذارد.

در جای دیگر امام علی علیه السلام می‌فرماید:

إِحْدَرُ كَلَامٍ مَنْ لَا يَفْهَمُ عَنْكَ فَإِنَّهُ يَضْحَكُ (ابن ابی الحدید، ۱۳۸۷: ج ۲۰، ۲۸۲):

از هم سخنی با آن‌که گفتارت را نمی‌فهمد، بپرهیز؛ چراکه تو را ملول و دل‌تنگ می‌سازد.

بنابراین، یکی از راهکارهای اثربخش در آموزش ولایت‌پذیری به نوجوانان این است که مربی شناخت کافی از آنان داشته باشد. مربی باید بداند که نوجوان نه کودک است و نه بزرگسال اگر نوجوان مانند کودکان رفتار کند به او گفته می‌شود که مانند سن خودش عمل کند.

۱. «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَ قُولُوا قَوْلًا سَدِيدًا».

اگر او سعی کند نظیر بزرگسالان عمل کند اغلب متهم شود (فولادی، ۱۳۸۸: ۱۰۸). توصیه می‌شود مربیان به مواردی مانند شناخت مسائل این نسل، توجه به پایه‌های خُلُقی این نسل، توجه به اصل محبت و انس و دوستی با نوجوانان و پرهیز از اعمال قدرت و اجبار توجه کافی نمایند.

۲. آگاهی بخشی و بصیرت‌دهی

آموزش مبتنی بر آگاهی و بصیرت از اصول اساسی نظام تربیتی عصر غیبت است. در منابع اسلامی، آیات و روایات فراوانی وجود دارد که علم و آگاهی را می‌ستاید؛ به عنوان نمونه حضرت علی علیه السلام در توصیه‌ای به جناب کمیل می‌فرماید: «مَا مِنْ حَرَكَةٍ إِلَّا وَ أَنْتَ مُحْتَاجٌ فِيهَا إِلَى مَعْرِفَةٍ» (مجلسی، ۱۴۰۳: ج ۷۴، ۲۶۷)؛ هیچ حرکتی و فعالیت نیست مگر آن‌که تو در انجام آن به علم و معرفت نیاز داری و مردم را به سوی آن می‌خواند و تشویق می‌کند و از جمود و تقلید کورکورانه و بدون تفکر و تعقل بر حذر داشته و به شدت نکوهش می‌نماید «وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ أُولَئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْئُولًا» (اسراء: ۳۶)؛ در پی آنچه به آن علم نداری نیفت و پیروی مکن، چرا که گوش و چشم و دل، همه اینها مورد بازخواست قرار خواهد گرفت. خدای متعال در آیه ۱۰۸ سوره «یوسف» می‌فرماید: «قُلْ هَذِهِ سَبِيلِي أَدْعُو إِلَى اللَّهِ عَلَى بَصِيرَةٍ أَنَا وَمَنِ اتَّبَعَنِي وَسُبْحَانَ اللَّهِ وَمَا أَنَا مِنَ الْمُشْرِكِينَ». از نکاتی که در این آیه می‌شود برداشت کرد این است:

- راه انبیاء، روشن و در معرض شناخت و دید همگان است «هَذِهِ سَبِيلِي»؛

- پیامندگان راه حق باید مواضع خود را با صراحت و بدون ترس بیان و اعلام کنند «هَذِهِ

سَبِيلِي»؛

- دعوت رهبر باید به سوی خدا باشد، نه به سوی خود «أَدْعُوا إِلَى اللَّهِ»؛

- رهبر باید بصیرت کامل داشته باشد «عَلَى بَصِيرَةٍ»؛

- مردم را چشم بسته و بدون آگاهی نباید به انجام کاری ترغیب کرد «عَلَى بَصِيرَةٍ»؛

- پیروان پیامبر باید هرکدام مبلغی باشند که با بصیرت و آگاهی مردم را به سوی خدا دعوت

کنند «أَدْعُوا إِلَى اللَّهِ... أَنَا وَمَنِ اتَّبَعَنِي»؛

- محور تبلیغ، تنزیه خداوند از هرگونه شرك و شريك است «سُبْحَانَ اللَّهِ»؛

- مبلغان دینی باید افرادی خالص و مخلص باشند «مَا أَنَا مِنَ الْمُشْرِكِينَ»؛

- توحید و نفی شرك، اساس دین اسلام می باشد «أَدْعُوا إِلَى اللَّهِ، مَا أَنَا مِنَ الْمُشْرِكِينَ» (قرائتی، ۱۳۷۴: ج ۴، ۳۰۲).

از این رو، در نظام تربیتی عصر غیبت دیگر جایی برای تحمیل عقیده و القانات و به تبع آن، تقلید کورکورانه باقی نمی ماند؛ چرا که اصولاً این مفاهیم با مفهوم پذیرش براساس آگاهی، به هیچ وجه سازگار نیست. این وظیفه در مرحله اول به عهده خانواده و والدین است که هسته اولیه امر تربیت را تشکیل می دهند. در مرحله بعد وقتی نوجوان وارد فضای مسجد می شود این وظیفه به عهده متولیان امر تربیت در مسجد به خصوص امام جماعت مسجد است. یعنی امام جماعت برگزاری کلاس‌هایی با محتوای مفید و جذاب و با استفاده از فناوری‌های نوین آموزشی، نوجوانان را با مفهوم ولایت‌پذیری آشنا کند. شناخت و معرفت حتی در عبودیت و بندگی لازمه عبادت عاشقانه است و الا نماز و روزه بدون معرفت نیز برای انسان ثمری نخواهد بخشید و رفته رفته برای انسان تکراری و بی معنا خواهد بود.

خارستانی و سیفی (۱۳۹۳) نیز اعتقاد دارند که بصیرت‌گوهری است که اگر در وجود انسان باشد، او را ارزشمند می کند؛ زیرا انسان بصیر می تواند در وقایع خارجی حق را از باطل جدا کند [این تشبیه در آیه ۱۷ سوره رعد آمده است]. صاحبان بصیرت در قرآن مورد مدح قرار گرفته‌اند و از آنها به «اهل اعراف» یعنی کسانی که مشرف بر جمیع اهل محشر هستند و هر کسی را در مقام خود مشاهده می کنند، تعبیر شده است (طباطبائی، ۱۴۱۷: ج ۸، ۱۳۲). نوجوانان ولایت‌مدار و ولایت‌پذیر باید در امر دین و شناخت صفات الهی، آگاهی نسبت به احوال دنیا و آخرت و نیز شناخت کامل نسبت به حجت خدا بصیرت داشته باشند و آرمان آنها رسیدن به درجه کسانی باشد که خداوند متعال در حدیث قدسی در باب آنها می فرماید:

كُنْتُ سَمْعَهُ الَّذِي يَسْمَعُ بِهِ وَبَصَرَهُ الَّذِي يُبْصِرُ بِهِ وَلِسَانَهُ الَّذِي يَنْطِقُ بِهِ وَيَدَهُ الَّتِي يَبْطِشُ بِهَا إِنْ دَعَانِي أَجَبْتُهُ وَإِنْ سَأَلَنِي أَعْطَيْتُهُ؛

من شنوایی او می شوم که با آن می شنود، بینایی او می شوم که با آن می بیند، زبان او می شوم که با آن حرف می زند و دست او می شوم که با آن قدرتمندانه آنچه را که می خواهد، به دست می آورد. اگر او مرا بخواند او را اجابت می کنم و اگر چیزی بخواهد به او می دهم (کلینی، ۱۴۰۷: ج ۲، ۳۵۲).

اما بی بصیرتی، پیروان ولایت را از ولی خدا جدا می کند، چنان که در جنگ جمل افرادی را می بینیم که مدعی پذیرش حکومت امام علی علیه السلام بودند و با همه شناختی که از فضائل و مقام

معنوی آن حضرت داشتند، در حَقَّانیت و مشروعیت این جنگ دچار تردید شدند. از این رو، به امیرالمؤمنین علیه السلام گفتند:

ما را به جایی بفرست که یقین داشته باشیم با کفار می جنگیم. امام علی علیه السلام نیز آنها را به سرحدات فرستاد (مجلسی، ۱۴۰۳ ق: ج ۲، ۸۰).

این گروه، ولایت گریزانی هستند که در هنگامه کارزار بر اثر بی بصیرتی از ولایت جا می مانند. راهکار حاضر می کوشد تا به این مطلب اشاره کند که نوجوان بفهمد که ولایت چیست؟ چرا مهم است؟ و چه جایگاهی در منظومه دین و معارف دینی دارد؟ بنابراین توصیه می شود امام جماعت نسبت ولایت با اصل دین را برای نوجوانان تبیین نموده و بگوید که ولایت عصاره ایمان به خدا و دینداری راستین بوده و به همین دلیل معرفت به ولایت و توحید و خداپرستی همزمان لازم است.

۳. محبت ورزی

محبت شالوده هر نوع آموزشی در دوره نوجوانی است؛ زیرا بدون کشش و علاقه قلبی، هیچ گونه پیوند و ارتباط معنوی و روحی با نوجوان برقرار نمی شود. از این رو، به تصریح قرآن کریم، مؤمنان راستین بیشترین محبت را به خدا دارند (بقره: ۱۶۵).^۱ اما محبت تنها یک علاقه قلبی ضعیف و خالی از اثر نیست، بلکه باید آثار آن در عمل انسان انعکاس یابد. مهم ترین آثار محبت در آموزش ولایت پذیری به نوجوانان عبارتند از: حرکت آفرینی و پویایی، اطاعت پذیری، لذت بخشی انس با ولی و کسب احساس آرامش، اطمینان و امید به آینده. از میان این آثار، تلازم اطاعت با محبت در ارتباط با بحث ولایت مداری قابل تبیین است، چنان که آیه ۳۱ سوره آل عمران: «فَلْإِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللَّهَ...»، بر تلازم محبت و اطاعت دلالت دارد. این آیه نشان می دهد، آنان که پیوسته دم از عشق و محبت پروردگار و اولیای الهی می زنند، ولی رفتاری کاملاً مخالف با خواست و اراده خدا و اولیای او دارند، مدعیانی دروغین بیش نیستند. اطاعتی که ناشی از محبت است، در اطاعت از فرمان الهی و پرهیز از گناه، نمود پیدا می کند. اگر امام جماعت و یا دیگر عاملان تربیتی مسجد به همه نوجوانان از عمق جان علاقه مند بوده و رفتارشان بر این اساس شکل گرفته باشد، می توانند زمینه جذب به ولایت را فراهم سازند. تلاش بدون محبت ورزی، کاری کم اثر و گاهی بی ثمر برای جذب انسان ها است. پیامبر

۱. «وَالَّذِينَ آمَنُوا أَشَدُّ حُبًّا لِلَّهِ».

اسلام ﷺ در نخستین گام، افراد را جذب و پس از آن به القاء پیام مبادرت می‌ورزید. قرآن مجید درباره علت توانمندی پیامبر ﷺ در جذب انسان‌ها می‌فرماید: ﴿فَبِمَا رَحْمَةٍ مِنَ اللَّهِ لِنْتَ لَهُمْ وَ لَوْ كُنْتَ فَظًّا غَلِيظَ الْقَلْبِ لَانْفَضُّوا مِنْ حَوْلِكَ﴾ (آل عمران: ۱۵۹)؛ به سبب رحمت الهی است که تو نسبت به آنان خوشخو و مهربان هستی و اگر تندخو و سخت دل بودی، از گرد تو پراکنده می‌شدند. در جای دیگر قرآن مجید پیامبر ﷺ را این چنین توصیف می‌فرماید: ﴿وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ﴾ (انبیاء: ۱۰۷)؛ ما تو را نفرستادیم جز رحمت برای جهانیان. با این توجه اگر کنشگران درون مسجد از سویی با تمام توان بکوشند و از سوی دیگر برای نوجوانان رحمت باشند، می‌توانند در جهت هدایت نوجوانان به سمت ولایت‌پذیری توفیق یابند.

۴. تشویق به شرکت در نماز جماعت

نخستین معنای متبادر از مساجد «نماز جماعت» بوده و نخستین معنای متبادر از نماز جماعت «ولایت‌پذیری» است. نماز جماعت تمرین ولایت‌پذیری است، اما برخی به نحو دیگر آن را معرفی می‌کنند. «نماز جماعت» تمرین مهم‌ترین موضوع جامعه است، وقتی ارتباط «نماز جماعت» با «ولایت‌مداری» درک نشود، سیاست دین را نمی‌توان متوجه شد. در نماز جماعت نوجوان یاد می‌گیریم که بر امام جماعت سبقت نگیرد و از ایشان عقب نیفتد بلکه باید همراه و ملازم امام جماعت حرکت نماید و این همان معنای ولایت‌پذیری است که در کلام حضرت زین‌العابدین علیه السلام این‌گونه متبلور است: «الْمُتَّقِدُّمُ لَهُمْ مَارِقٌ وَ الْمُتَأَخِّرُ عَنْهُمْ زَاهِقٌ وَ اللَّازِمُ لَهُمْ لَاحِقٌ» (قمی، ۱۳۴۴ق: صلوات شعبانیه)؛ پیش‌افتاده از آنها از دین خارج است و عقب مانده از آنان نابود است، و همراه آنان ملحق به حق است. در نماز جماعت یک اصل کلی حاکم می‌باشد و آن، اصل تبعیت است. یعنی مأموم باید در نماز جماعت از امام پیروی نماید. از این قانون چند نتیجه گرفته می‌شود:

اول: مأموم نباید قبل از امام، تکبیرة الاحرام را بگوید. در حقیقت این یک استثنا در باب اذکار محسوب می‌شود، زیرا جلو افتادن از امام جماعت در اذکار نماز اشکال ندارد، به جز تکبیرة الاحرام؛

دوم: جلو افتادن از امام جماعت در رکوع و سجده و سایر کارهای نماز جایز نیست. این امر چنان چه سهواً اتفاق افتد، اشکال ندارد و اگر عمداً باشد جماعت را دارای اشکال می‌کند؛ سوم: اگر مأموم سهواً زودتر از امام سر از رکوع یا سجده برداشت، باید برگردد و با امام همراه

شود، زیرا اضافه شدن رکن، نماز را در جماعت باطل نمی‌کند به شرط آن که برای تبعیت باشد. نوجوانان ما با شرکت در نماز جماعت و تبعیت از امام جماعت با این معنا مأنوس می‌شوند که «ولایت‌پذیری» یک اصل در زندگی یک مؤمن تلقی می‌شود و نباید لحظه مورد غفلت قرار گیرد حتی در نماز که یک ارتباط بین بنده و خالق است.

بنابراین از رهگذر نماز می‌توان به این نتیجه رسید که نوجوانان ولایت‌پذیری را در مسجد تمرین می‌کنند تا در مواقع حساس سیاسی و اجتماعی به دفاع از ولی خدا قیام نموده و در صحنه حاضر باشند.

۵. مسئولیت‌دهی

دوره نوجوانی به قدری حساس است که اگر از فرصت آن استفاده نشود و شخص ساخته و پرداخته نشود امکان بازسازی او هیچ‌گاه مثل اول مقدور نخواهد بود. نوجوانانی که مسئولیتی در مسجد به او داده می‌شود خود را متعلق به مسجد و مسجدا را متعلق به خود می‌داند و تمام تلاش خود را برای انجام وظیفه که به او سپرده شده به کار می‌بندد لذا ضروری است فعالیت‌های مساجد به دست آنها سپرده شود و هیأت امناء و امام جماعت نظارت و رهبری را به عهده گیرند. اهم مسئولیت‌هایی که می‌توان به نوجوانان داد شامل: مسئولیت کتابخانه، اذان، اقامه، قرائت قرآن، دعا پس از نماز، کفشداری، پهن کردن سجاده‌ها، سیستم صوتی، برنامه‌ریزی و اجرای مناسبت‌ها، تزئینات و تبلیغات و زیباسازی مساجد، مسئولیت فنی مسجد (با توجه به تخصص نوجوانان به خصوص رشته‌های فنی) می‌باشد. نظر به این‌که نوجوانان مشتاقند در فعالیت‌های گروهی و جمعی شرکت نمایند و به آنان در این ارتباط بها داده شود، لازم است از آنان در انجام کارهای مسجد نظیر پیگیری فعالیت‌های عمرانی و فرهنگی دعوت به عمل آمده و آنان را در این ارتباط ترغیب و تشویق کنند. به عنوان مثال پیگیری انجام برنامه اعتکاف در یک مسجد توسط نوجوانان صورت گیرد. موضوع ثبت نام را به آنان واگذار کرده و در تصمیم‌گیری‌ها و تصمیم‌سازی‌ها نظرات آنان نیز خواسته شود، یا آنان را برای پیگیری نیازهای فرهنگی مسجد به ادارات تبلیغات اسلامی و اوقاف و امور خیریه روانه سازند. در هر صورت باید به آنها بها داده شود و هم‌چون بزرگان از مشارکت‌های آنان استفاده گردد. نکته مهم شرکت نوجوانان در فعالیت‌های مسجد در این است که می‌توان آنها را به صورت گروهی ساماندهی کرد و برای هر گروه یک سرگروه تعیین کرد و به صورت دوره‌ای این

سرگروه‌ها را عوض کرد تا همه نوجوانان بتوانند این تجربه را کسب کنند لذا مربیان و متولیان امر تربیت می‌توانند از این‌گونه موقعیت‌ها برای آموزش مفهوم ولایت‌پذیری استفاده کنند چرا که هر سرگروه به عنوان سرپرست آن گروه شناخته می‌شود و افرادی را تحت فرمان خود دارد پس به خوبی می‌توانند این مفهوم را درک کنند و خود را در این موقعیت ببینند و به لوازم آن هم ملتزم شود تا برای کارهای بزرگ در جامعه آماده شود.

۶. الگودهی از سیره علما و شهداء

بدون شک بیان سیره علما و شهداء می‌تواند یکی از بهترین روش‌ها در انتقال مفاهیم دینی از جمله ولایت‌پذیری باشد چرا که این اسوه‌های ایمان در مقام عمل تمام بایدها و نبایدها را به دیگران نشان دادند. در ادامه به الگوهایی از توجه به امر ولایت‌پذیری در سیره علما و شهداء و نیز توصیه‌ها و وصایای آنان در این زمینه اشاره می‌شود:

حجت‌الاسلام امانی می‌گوید:

در بازدید از یکی از مناطق جنگی ناگهان صدای خمپاره‌ای برای فرود آمدن به گوش می‌رسد. در همین لحظه فرمانده مسئول گفتند: همه بخوابید! همه خیز برداشتنند و خوابیدند و از آن جمله حضرت ایشان خوابیدند. پس از رفع خطر، همه برخاستند ولی آقا بلند نشدند. گفتند: آقا خطر برطرف شده بلند شوید. ایشان فرمودند: تا فرمانده دستور ندهد بلند نمی‌شوم. همان فرمانده آمد و گفت: آقا خواهش می‌کنم بلند شوید. آن‌گاه برخاستند و بازدید را ادامه دادند. این عمل به خاطر این بود که حضرت امام فرموده بودند: اطاعت از فرماندهی لازم و واجب است و سرپیچی از آن خلاف شرع است (عطایی، ۱۳۸۵: ۶۲).

علامه عظیم‌الشان حضرت آیت‌الله حسن‌زاده آملی، جلوی حضرت آقا [حضرت آیت‌الله العظمی خامنه‌ای] دو زانو نشسته و ایشان را مولا خطاب می‌کنند. حضرت آقا ناراحت شده و به علامه می‌فرمایند:

این کار را نکنید! علامه حسن‌زاده می‌فرمایند: اگر يك مکروه از شما سراغ داشتم این کار را نمی‌کردم.

ایشان در جای دیگر فرموده‌اند:

گوش‌تان به دهان رهبر باشد. چون ایشان گوش‌شان به دهان حجت‌بن‌الحسن علیه السلام است (خبرگزاری فارس، ۱۳۸۹/۰۷/۲۷).

شهید حمید باکری:

یقین بدانید تنها اعمال شما که مورد رضایت خداوند متعال قرار خواهد گرفت اعمالی است که تحت ولایت الهی و رسولش و امامش باشد بنابراین در هر زمان و هر موقعیت همت به اعمالی بگمارید که مورد تائید رهبری و امامت باشد (ویژه نامه دفاع مقدس در خبرگزاری فارس، ۱۳۸۹/۱۲/۱۵).

شهید مرتضی آوینی:

حزب الله اهل ولایت است و اهل ولایت بودن دشوار است پایمردی می خواهد و وفاداری، حزب الله اهل ولایت و اطاعت است و سر به فرمان «اطیعوا الله و اطیعوا الرسول و اولی الامر منکم» سپرده است و اگر کسی این چنین باشد، دیگر شیطان را بر او تسلطی نیست و در برابر همه قدرت های استکباری، بدون واهمه «نه» خواهد گفت (خبرگزاری مردم نیوز، ۱۳۹۶/۰۸/۱۵).

رهبر معظم انقلاب به عنوان سکاندار کشتی انقلاب و پیشران تفکر و تربیت مهدوی می فرماید:

کسانی که در دوران دفاع مقدس، سراز پا نشناخته در صفوف دفاع مقدس شرکت می کردند، منتظران حقیقی بودند. کسی که وقتی کشور اسلامی مورد تهدید دشمن است، آماده دفاع از ارزش ها و میهن اسلامی و پرچم برافراشته اسلام است، می تواند ادعا کند که اگر امام زمان علیه السلام بیاید، پشت سر آن حضرت در میدان های خطر قدم خواهد گذاشت. اما کسانی که در مقابل خطر، انحراف و چرب و شیرین دنیا خود را می بازند و زانوانشان سست می شود؛ کسانی که برای مطامع شخصی خود حاضر نیستند حرکتی که مطامع آنها را به خطر می اندازد، انجام دهند؛ اینها چطور می توانند منتظر امام زمان علیه السلام به حساب آیند؟ کسی که در انتظار آن مصلح بزرگ است، باید در خود زمینه های صلاح را آماده سازد و کاری کند که بتواند برای تحقق صلاح بایستند (بیانات مقام معظم رهبری، ۱۳۸۱/۰۷/۳۰).

۷. استفاده از تابلو نوشته ها

در مسیر مسجد یا داخل مسجد تابلو نوشته های الکترونیکی و غیرالکترونیکی که محتوای آنها احادیث اهل بیت علیهم السلام یا سیره علما و شهدا را درباره ولایت پذیری بازگو می کند نصب کنیم تا نوجوانان با مطالعه کوتاه مدت و به خاطر سپردن آن با این مسئله آشنا شوند. مانند:

پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله و سلم می فرماید:

مَنْ أَطَاعَنَا فَقَدْ أَطَاعَ اللَّهَ وَمَنْ عَصَانَا فَقَدْ عَصَى اللَّهَ (مجلسی، ۱۴۰۳ق: ج ۲۷، ۸۸)؛
هر که فرمان ما برد خدا را فرمان برده و هر که نافرمانی ما کند خدا را نافرمانی کرده است.

امام محمد باقر علیه السلام می فرمایند:

وَلَا يَتَنَا وَلَا يَهُ اللَّهُ الَّتِي لَمْ يَبْعَثْ نَبِيًّا قَطُّ إِلَّا بِهَا (كلینی، ۱۴۰۷: ج ۱، ۴۳۷):
ولایت ما همان ولایت خداست که خدا هیچ پیغمبری را جز با آن مبعوث نساخت.

امام صادق علیه السلام فرمودند:

طُوبَى لِشِيعَةِ قَائِمِنَا الْمُنتَظِرِينَ لِظُهُورِهِ فِي غَيْبَتِهِ، وَالْمُطِيعِينَ لَهُ فِي ظُهُورِهِ (مجلسی،
۱۴۰۳: ج ۵۲، ۱۵۰):
خوشا به حال شیعیان مهدی قائم علیه السلام، آنان که در دوران غیبت او چشم انتظار ظهور اویند
و در دوران ظهورش سرسپردگان اوامراو.

امام زمان علیه السلام می فرمایند:

وَأَمَّا الْحَوَادِثُ الْوَأَقِعَةُ فَارْجِعُوا فِيهَا إِلَى رُوَاةِ حَدِيثِنَا فَإِنَّهُمْ حُجَّتِي عَلَيْكُمْ وَأَنَا حُجَّةُ اللَّهِ
عَلَيْهِمْ (ابن بابویه قمی، ۱۴۰۵: ج ۲، ۴۸۴):
برای حل مشکلات در حوادث به راویان حدیث و فقها مراجعه کنید که آنها در زمان غیبت،
خليفة و حجّت من بر شما هستند و من حجّت خداوند بر آنها می باشم.

۸. اجرای تئاتر

تئاتر به واسطه تداعی و بازنمایی موقعیت‌هایی شبیه به زندگی پیرامون نوجوانان و حتی فراتر از آن و ورود به دنیای تخیل و فانتزی ذهن آنها، ابزاری مهم و مؤثر در مسیر انتقال بسیاری از مفاهیمی است که سرنوشت نوجوانان را در زندگی آینده آنان رقم می‌زند. مربیان و مبلغان مسجدی می‌توانند اعتقادات دینی از جمله ولایت‌پذیری را با زبان تئاتر و در قالب نمایش‌نامه‌هایی با موضوع امامت، غدیر، مهدویت و عاشورا به نوجوانان بیاموزند. تئاترهای خیابانی با موضوع مهدویت و نیز برگزاری تئاترهای مهدوی در شب‌های سه‌شنبه در مساجد از جمله راهکارهای اختصاصی برای عصر فعلی است. مسلماً این راهکار می‌تواند در اوقاتی که ریزش اطلاعات زیاد به قوه شناختی نوجوانان منجر به دلزدگی آنان شده است، «کشف کردن» و «یافتن» را به وجود بیاورد و راه را از «تربیت کردن» به سوی «تربیت شدن» تغییر دهد. نکته‌ای که در این راه باید مورد توجه مربیان و مبلغان باشد این است که نمایش‌نامه‌هایی که به نوجوانان ارائه می‌کنند، هر اندازه از تکنیک و محتوای عمیق تری برخوردار بوده و اصول تربیتی را مراعات کرده باشد، تأثیرات ژرف تری بر جای می‌گذارد.

۹. قصه‌گویی

زبان قصه یا داستان یکی از مناسب‌ترین راهکارهای ولایت‌پذیری به نوجوانان است؛ زیرا نوجوانان شیفته شنیدن قصه و خواندن داستان می‌باشند و این سبب می‌شود تا بخش عمده تربیت تبلیغی از این راه انجام پذیرد. هرچه استفاده از داستان‌های مناسب بیشتر باشد، تأثیر این آموزش و رسیدن به هدف‌های مورد نظر آن، ساده‌تر و سریع‌تر صورت می‌گیرد. در اهمیت این روش و بهره‌گیری از آن، همین بس که در قرآن کریم و تعالیم انبیای الهی و کتاب‌های آسمانی هم این روش مؤثر، یعنی زبان داستان و قصه برای آموزش، هدایت، القای مفاهیم و پیام‌های دینی مورد توجه قرار گرفته است. قرآن کریم بسیاری از مفاهیم، حقایق و آموزه‌های دینی را در قالب بهترین قصه‌ها، به زبانی ساده، جذاب و قابل فهم برای مردم بیان نموده است. از آن جا که قصه و داستان آموزه‌ها و حقایق آموزشی را به طور غیرمستقیم بیان می‌دارد، از نظر روان‌شناسی تربیتی نیز یکی از مهم‌ترین و مؤثرترین روش‌های آموزشی به حساب می‌آید. بنابراین، مربیان می‌توانند آموزش ولایت‌پذیری را در صورت لزوم در قالب داستان‌های مناسب و با توجه به مقتضای سن و حالت روحی نوجوانان بیان کنند (مقدسی پور، ۱۳۸۲: ۴۱). در ادامه به نمونه‌ای از یک قصه که می‌توان از آن در آموزش ولایت‌پذیری به نوجوانان استفاده نمود، اشاره می‌شود:

غلام سیاهی را به خدمت امیرالمؤمنین علی علیه السلام آوردند که دزدی کرده بود. حضرت فرمودند: ای اسود (سیاه) دزدی کردی عرض کرد: بلی یا علی فرمودند: قیمت آنچه دزدیده‌ای به دانه و نیم می‌رسد؟ عرض کرد: بلی. فرمودند: بار دیگر از تو می‌پرسم اگر اعتراف کنی (انگشتان) دست راست تو را قطع می‌کنم. حضرت چند بار از او سؤال کردند و او باز هم اعتراف کرد. به فرموده امام انگشتان دست راست او را بریدند. غلام سیاه انگشتان دست بریده را بر دست دیگر گرفته و بیرون رفت، در حالی که خون از آن می‌چکید. عبدالله بن الکواء به وی رسید و گفت: غلام سیاه دست راست را چه کسی برید؟ غلام گفت: شاه ولایت امیرمؤمنان پیشوای متقیان مولای من و جمیع مردمان و وصی رسول آخرالزمان. ابن الکواء گفت: ای غلام! دست تو را بریده است و تو مدح و ثنای او می‌کنی؟ گفت: چگونه مدح او نگویم که دوستی او با خون و گوشت من آمیخته است؟! آن حضرت دست مرا به حق برید. ابن الکواء به خدمت حضرت امیر علیه السلام آمد و آنچه شنیده بود را خدمت حضرت عرض کرد. حضرت فرمودند: ما را دوستانی هستند که به حق قطعه قطعه‌شان کنیم به جز دوستی ما نیفزاید و دشمنانی می‌باشند که اگر غسل به گلویشان فرو کنیم جز دشمنی ما نیفزاید. پس حضرت به امام حسن مجتبی علیه السلام فرمودند:

برو غلام سیاه را بیاور. امام حسن علیه السلام رفتند و غلام سیاه را همراه خود آوردند. حضرت فرمودند: ای غلام، من دست تو را بریدم و تو مدح و ثنایم می‌کنی. غلام عرض کرد: مدح و ثنای شما را حق تعالی می‌کند، من که باشم که مدح شما را کنم یا نکنم حضرت دست را به جای خود نهادند ردای خود را بروی افکندند و دعایی بر آن خواندند (بعضی گفته‌اند سوره حمد بود) فی الحال دست وی درست شد، چنان‌که گویی هرگز نبریده‌اند (مجلسی، ۱۴۰۳ق: ج ۳۴، ۲۶۷).

۱۰. استفاده از عکس و فیلم

عکس و فیلم^۱ می‌تواند در کنار دیگر راهکارها، هم‌چون منبع مهمی در فرایند آموزش ولایت‌پذیری مورد استفاده قرار گیرد و روند آن را تسهیل نماید. اگر این راهکار توأم با گفت‌وگو باشد می‌تواند این فایده را داشته باشد که نوجوانان بعد از دیدن عکس و فیلم، برداشت خود را از آن ابراز می‌کنند. آنان با تکیه بر چنین روشی می‌آموزند تا به صورت تحلیلی گام به گام و جزئی عکس و فیلم را مورد بررسی و توصیف قرار دهند. برداشت‌های خود را آزادانه در اختیار مربی و دیگر نوجوانان قرار دهند و همین امر قدرت ابراز ایده‌ها، ارائه استدلال و استدلال خواهی، نقد کردن و نقد پذیرفتن را تقویت می‌کند و همه این موارد در نهایت، نوجوان را فردی مصمم، مستقل، چندجانبه‌نگر، تحلیل‌گر، عمیق و ژرف‌نگر و دارای عقل سلیم بار می‌آورد یعنی ویژگی‌هایی که لازمه تربیت تبلیغی‌اند. در این جا به عنوان نمونه به نقش مربی به عنوان یکی از عناصر مهم این نوع آموزش اشاره می‌شود. در این روش آموزشی، مربی آغازکننده و محرك بحث بوده و هنر وی باید این باشد که مسئله نهفته در عکس و فیلم را به نحوی بیان نماید که نوجوانان به شرکت در بحث ترغیب گردند. البته او باید هوشیار باشد که این فعالیت مهم آموزشی، تنها در انحصار خود او یا عده معدودی از نوجوانان قرار نگیرد. چراکه با در پیش گرفتن این روش، عملاً سهم مشارکت بسیاری از نوجوانان تقلیل می‌یابد و یا نادیده گرفته می‌شود. پس اگر قرار است که عکس یا فیلمی از طرف مربی به عنوان منبع

۱. پیشنهاد می‌شود از تصاویر و فیلم‌های ولایت‌مداری مردم بصیر و تکلیف‌گرای ایران در وقایع مهمی چون انقلاب اسلامی سال ۱۳۵۷، جنگ تحمیلی رژیم بعثی عراق علیه ایران، نهم دی ۱۳۸۸، ایثار شهدای مدافع حرم و نقش آنان در نابودی فرقه ضاله داعش استفاده شود. هم‌چنین پخش تصویری سخنرانی‌های تاریخی و اثرگذار امامین انقلاب نیز می‌تواند به آموزش بهتر ولایت‌پذیری نوجوانان کمک نماید. البته نباید از فیلم‌هایی چون «قدمگاه» اثر آقای محمد مهدی عسگرپور، «خدا نزدیک است» اثر علی وزیریان که مستقیماً به موضوع مهدویت و انتظار اشاره داشته‌اند غفلت کرد.

آموزشی به منظور حصول آگاهی، معرفی گردد و سپس در مسجد به همراه نوجوانان مورد تحلیل و گفت‌وگو قرار گیرد، او باید خود پیشتر کارهایی را در این زمینه انجام دهد از جمله آن که او خود در ابتدا فیلم را دیده باشد، با زوایای پنهان آن آشنا شده باشد، در مورد محتوای آن به اندازه کافی مطالعه کرده باشد، نقدها و تحلیل‌های دیگران را در این زمینه دیده باشد، با تفسیرهای مختلف درباره آن آشنا باشد. تا حدود زیادی با جنبه‌های روان‌شناختی، معناشناختی، فلسفی، تاریخی، هنری، و فتاوانه آن آشنا باشد. به طوری که با تسلط خاصی بتواند بعد از دیدن فیلم با نوجوانان، از زوایای مختلف آن را تحلیل و تشریح کرده و سرانجام نکات تربیتی آن را برای یادگیرندگان برشمارد. هم‌چنین مربی باید از روش مناسبی جهت تدریس و تحلیل استفاده کند که در آن نوجوانان را با یکدیگر به چالش بکشد و آنها را وارد گفت‌وگو کند، پاسخ سؤالات آنها را به صورت آماده ندهد، بلکه خود آنها را تشویق به اندیشیدن و تأمل در باب محتوای عکس و فیلم بکند و سؤال را با سؤال پاسخ دهد تا در نتیجه این امر، نوجوانان هرچه بیشتر در باب موضوع مطرح شده که ولایت‌پذیری است بحث کنند و در نهایت لذت دریافتن و آموختن عمیق و چندجانبه را درک کنند و خود مربی نیز در فرایند تربیت شدن قرار گیرد (بابایی، ۱۳۹۴: ۷۴-۷۳).

۱۱. برگزاری مسابقات فرهنگی و کتاب‌خوانی

آموزش ولایت‌پذیری در مسجد درگرو تلاش، کوشش، حرکت و تحمل سختی‌ها است و مسابقات فرهنگی گستره وسیعی دارد و میدانی برای شکوفایی استعدادهاى نوجوانان است. ایجاد کارگاه‌های مسابقاتی در قالب آفرینش‌های ادبی، رسانه و فضای مجازی و کتاب‌خوانی اگر ولایت‌پذیری را محور قرار دهد می‌تواند آثار با برکتی برای نوجوانان به همراه داشته باشد. کتاب‌هایی که با موضوع، محتوا و نیز بیانگر جایگاه امام و ولایت مطلقه فقیه در دین مبین اسلام است و هم‌چنین نشان‌دهنده نقش دینی و سیاسی ولی فقیه در جامعه اسلامی است، جزو اصلی‌ترین کتاب‌هایی است که می‌تواند جهت‌آشنایی هرچه بیشتر نوجوانان با چیستی، چگونگی، چرایی و تاریخچه ولایت فقیه در برنامه‌های مختلف مسجد معرفی شود. نکته قابل توجه در انتخاب و معرفی کتب این است که مجموعه پیشنهادی بتواند علاوه بر جذابیت و کفایت محتوایی، همه‌جانبه بوده و همه نیازهای نوجوانان در این زمینه را پوشش دهد و از طرفی مباحث پیرامونی مورد نیاز را هم در بر داشته باشد.

۱۲. ایجاد شرایط لذت بخش

کارهایی مثل آذین بندی مسجد و خیابان‌ها و کوچه‌های منتهی به آن، پخش شیرینی و برگزاری جشن در روز میلاد ائمه علیهم‌السلام و به ویژه نیمه شعبان و دهه مهدویت، برگزاری جلسات خانوادگی در روزهای جمعه با عنوان قرائت دعای شریف ندبه و آموزش سبک زندگی زمینه ساز ظهور می‌تواند اقدامات مطلوبی برای تسهیل ولایت پذیری قلمداد شود.

نتیجه گیری

در مقاله حاضر مهم ترین راهکارهای آموزش ولایت پذیری در نوجوانان در قالب مقدماتی و اصلی طرح و بررسی شد. لازم به ذکر است که راهکارهای مطروحه باید توسط تمامی عناصر تربیتی مسجد اعم از هیأت امناء، امام جماعت، خانواده‌ها و دیگر افراد ذی ربط مورد استفاده قرار گیرد تا دسترسی به هدف با بهترین وجه میسر گردد. در صورت اجرای موفقیت آمیز راهکارها انتظار می‌رود نوجوانانی ولایی و زمینه سازان ظهور حضرت ولی عصر علیه‌السلام تقدیم جامعه دینی گردد. از جمله کسانی که می‌تواند در کاربست هر چه بهتر این راهکارها به عناصر تربیتی مسجد کمک کند «مشاور برنامه درسی»^۱ است. در حال حاضر مشاوره برنامه درسی به عنوان یک حرفه مطرح می‌باشد که در حوزه مطالعات برنامه درسی و با هدف اجرای اثربخش برنامه های درسی [تربیتی] و ارتقاء روش های یاددهی - یادگیری و بهبود عملکرد متربیان انجام می پذیرد. مشاوره برنامه درسی درصدد است تا با فراهم آوردن پشتیبانی لازم به گروه ها و مراکز آموزشی کمک کند تا کیفیت دوره ها و برنامه های خود را بالا ببرند. فعالیت های مشاور برنامه درسی شامل برگزاری دوره ها و کارگاه های آموزشی، ارتباط مستمر با مربیان، متربیان و والدین، بررسی و مطالعه روش های یاددهی و یادگیری موجود و اصلاح رویه های معیوب، ارائه راهنمایی های تخصصی با مربیان و متربیان، انجام تعدیل ها و اصلاحات جزئی در برنامه های تربیتی در فرایند طراحی، اجرا و ارزشیابی می باشد.^۲

1 . Curriculum Consultant

۲. جهت آشنایی بیشتر با تخصصی به نام «مشاور برنامه درسی» به مقاله رودی و همکاران (۱۳۹۷) تحت عنوان: «مفهوم سازی مشاوره برنامه درسی به عنوان یکی از قلمروهای نوین حوزه مطالعات برنامه درسی» مراجعه شود.

منابع

قرآن کریم

مفاتیح الجنان

نهج البلاغه

۱. ابن ابی الحدید، فخرالدین ابو حامد عبدالحمید (۱۳۸۷ق)، شرح نهج البلاغه، تحقیق: محمد ابوالفضل ابراهیم، بیروت: دار احیاء التراث.
۲. ابن بابویه قمی، ابوجعفر محمد بن علی (۱۴۰۵ق)، کمال الدین و تمام النعمه، تصحیح و تعلیق: علی اکبر غفاری، قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه.
۳. ابن بابویه قمی، ابوجعفر محمد بن علی (۱۴۱۳ق)، من لایحضره الفقیه، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۴. بابایی، مظهر (۱۳۹۴ش)، «واکاوی جایگاه آموزشی هنر فیلم در حصول آگاهی به مثابه لازمه‌ای برای تربیت»، فصل‌نامه پژوهش‌های تربیتی، سال هشتم، شماره ۳۱.
۵. بنائی، امیرحسین (۱۳۹۰ش)، طراحی ساختار نظام‌مند مطلوب برای مساجد جمهوری اسلامی ایران با بهره‌گیری از الگوی سازمان یادگیرنده (پایان‌نامه کارشناسی ارشد)، دانشکده معارف اسلامی و مدیریت دانشگاه امام صادق علیه السلام.
۶. پاینده، ابوالقاسم (۱۳۸۲ش)، نهج الفصاحه، تهران: دنیای دانش.
۷. جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۵ش)، ولایت فقیه: ولایت، فقاہت و عدالت، قم: اسراء.
۸. حر عاملی، محمد بن حسن (۱۴۱۴ق)، وسائل الشیعه، بیروت: آل‌البیت علیهم السلام.
۹. خارستانی، اسماعیل؛ سیفی، فاطمه (۱۳۹۳ش)، «جایگاه ولایت‌پذیری و ولایت‌مداری در اسلام و عوامل مؤثر بر تحکیم آن مبتنی بر قرآن کریم و روایات معصومین»، فصل‌نامه سراج منیر، سال پنجم، شماره ۱۷.
۱۰. خبرگزاری مردم نیوز، ۱۳۹۶/۰۸/۱۵.
۱۱. رودی، محمدتقی؛ فتحی واجارگاه، کوروش؛ عارفی، محبوبه؛ حکیم‌زاده، رضوان؛ شریفی، مسعود (۱۳۹۷ش)، «مفهوم‌سازی مشاوره برنامه‌درسی به عنوان یکی از قلمروهای نوین حوزه مطالعات برنامه‌درسی»، دوفصل‌نامه نظریه و عمل در برنامه‌درسی، سال سوم، شماره ۱۱.

۱۲. طاهری، مهدی (۱۳۹۴ش)، *ولایت‌مداری در الگوی پیشرفت اسلامی*، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی علیه السلام.
۱۳. طباطبائی، محمدحسین (۱۴۱۷ق)، *المیزان*، بیروت: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات.
۱۴. عطایی، مرتضی (۱۳۸۵ش)، *خاطراتی از آئینه اخلاق*، تهران: نشر الف.
۱۵. فرامرزی بآبادی، فریبا (۱۳۹۲ش)، *تبیین ویژگی‌های ولایت‌مداری و استنباط دلالت‌های تربیتی آن* (پایان‌نامه کارشناسی ارشد)، دانشکده علوم تربیتی و روان‌شناسی دانشگاه اصفهان.
۱۶. فروزان، یونس (۱۳۹۴ش)، *ولایت‌مداری*، تهران: هوپار.
۱۷. فولادی، محمد (۱۳۸۸ش)، «بررسی جامعه‌شناختی فاصله نسل‌ها»، *ماه‌نامه معرفت*، سال دوازدهم، شماره ۱۳۹.
۱۸. قرائتی، محسن (۱۳۷۴)، *تفسیر نور*، تهران: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن.
۱۹. القندوزی الحنفی، سلیمان (۱۳۸۵ق)، *ینابیع المودة*، قم: مکتبه المحدثی.
۲۰. کلینی، محمدبن یعقوب (۱۴۰۷ق)، *الکافی*، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۲۱. گروه پژوهش‌های کاربردی دفتر مطالعات و پژوهش‌های مرکز رسیدگی به امور مساجد (۱۳۸۶ش)، *عوامل جذب جوانان و نوجوانان به مسجد*، قم: ثقلین.
۲۲. لطف‌آبادی، حسین (۱۳۸۱ش)، «روان‌شناسی رشد اخلاقی ارزشی و دینی در نوجوانی و جوانی (قسمت دوم)»، *فصل‌نامه روش‌شناسی علوم انسانی*، سال دوم، شماره ۸.
۲۳. مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳ق)، *بحار الأنوار*، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۲۴. معنای ولایت‌پذیری در پرسمان دانشگاهیان، ۱۳۸۷/۱۰/۱۱.
۲۵. مقام معظم رهبری، *بیانات در دیدار اقشار مختلف مردم به مناسبت نیمه‌ی شعبان در مصالای تهران*، ۱۳۸۱/۰۷/۳۰.
۲۶. مقام معظم رهبری، *پیام به اجلاس سراسری نماز*، ۱۳۸۰/۰۶/۱۵.
۲۷. مقدسی‌پور، علی (۱۳۸۲ش)، «اصول و روش‌های آموزش مفاهیم دینی به کودکان»، *ماه‌نامه معرفت*، سال هفتم، شماره ۷۵.
۲۸. نجفی، حسن (۱۳۹۶ش)، *درست‌نامه برنامه درسی دین‌بنیان*، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی علیه السلام.
۲۹. نعمانی، محمدبن ابراهیم (۱۳۹۷ق)، *الغیبه*، تهران: صدوق.
۳۰. نودری، محمود (۱۳۸۸ش)، «توصیف و ارزیابی رویکرد شناختی رشد دینی»، *دوفصل‌نامه*

اسلام و پژوهش‌های تربیتی، سال اول، شماره ۲.

۳۱. نوروزی، محمدتقی؛ شریفی، فضل‌الله (۱۳۸۲ش)، «برنامه‌ریزی ارتباطات و نقش آن در

تبلیغ اسلامی»، فصل‌نامه اسلام و پژوهش‌های مدیریتی، سال دوم، شماره ۸.

۳۲. ویژه‌نامه دفاع مقدس در خبرگزاری فارس، ۱۳۸۹/۱۲/۱۵.

33. <https://mardom-news.com>

34. <https://www.farsnews.com>

35. <https://www.porseman.com>